

**ÓZBEKSTAN RESPUBLIKASÍ JOQARÍ HÁM ORTA ARNAWLÍ
BILIMLENDIRIW MINISTRILIGI**

**ÁJINIYAZ ATÍNDAGÍ NÓKIS MÁMLEKETLIK
PEDAGOGIKALÍQ INSTITUTÍ**

**Filologiya fakulteti
Qaraqalpaq tili kafedrası
5111300 – Ana tili hám ádebiyatı (Qaraqalpaq tili hám ádebiyatı)
bağdarı 4^Akurs talabası
Sharapova Uldawlettiń**

PITKERIW QÁNIGELIK JUMÍSÍ

**Tema: Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń
leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri**

Talaba:

Sharapova U.

Ilimiy basshı:

f.i.k.,doc. Patullaeva G.S.

Kafedra baslıǵı w.w.a.:

F.i.k., doc. Patullaeva G.S.

Kafedranıń 2018-jıl 28-maydagı májilis qararı menen qorgawǵa ruxsat berildi (12-sanlı protokol)

Nókis - 2018

Sharapova Uldawlettiń «Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri» temasındaǵı pitkeriw qánigelik jumısına mámleketlik attestaciya komissiyası qararı menen «___» ball qoyıldı

« ___ » _____ 2018-jıl

MAK xatkeri:

Mambetmuratova M.

JOBASÍ

Kirisiw

I bap. Qaraqalpaq tilindegi numerativler

1.1. Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń izertleniwi

1.2. Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń tariyxıy shıǵısına qaray túrleri

1.3. Numerativ sózlerdiń qollanıwı

II bap. Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri

2.1. Danalap sanawdı bildiriwshi esaplıq sózler

2.2. Awırlıq ólshemdi bildiriwshi esaplıq sózler

2.3. Uzınlıqtı bildiriwshi esaplıq sózler

2.4. Predmettiń maydanın bildiretuǵın esaplıq sózler

2.5. Waqıt ólshemin bildiretuǵın esaplıq sózler

2.6. Suyıqlıq ólshemin bildiretuǵın esaplıq sózler

2.7. Aqsha birligin bildiretuǵın esaplıq sózler

2.8. Kólemdi bildiretuǵın esaplıq sózler

2.9. Juplıqtı bildiretuǵın esaplıq sózler

2.10. Jámlew mánisin bildiretuǵın esaplıq sózler

2.11. Pútinniń bólegin bildiretuǵın esaplıq sózler

2.12. Orınǵa baylanıslı belgini bildiriwshi esaplıq sózler

2.13. Temperaturanı ólshewde qollanılatuǵın esaplıq sózler

2.14. Hár qıylı jazıw muǵdarın bildiretuǵın esaplıq sózler

Juwmaq

Paydalanılǵan ádebiyatlar

KIRISIW

Adamlar ortasında qarım-qatnas jasaw quralı sıpatında xızmet atqaratuǵın til óziniń qurılısınıń ózgesheliklerine iye. Til bilimi tildiń hár qıylı táreplerin alıp izertleydi.

Tildiń grammatika tarawı úlken hám quramalı tarawlardıń biri. Sózlerdiń ózgeriwi, óz ara dizbeklesiwi hám belgili bir tamamlanǵan oy-pikirdi bildiriw nızamlılıqların izertleytuǵın taraw grammatika bolıp esaplanadı. Grammatika tiykarǵı eki tarawdan – morfologiya hám sintaksis tarawlarınan turadı. Gáp ishinde kelgen sózlerdiń dizbeklesiwin, bir náwiye tamamlanǵan oy-pikirdi bildiriw jolların, gáp hám onıń túrlerin grammatikanıń sintaksis tarawın izertlese, morfologiya sóz qurılısın, sóz ózgeriw nızamlılıqların, sol ózgerisler nátiyjesinde payda bolǵan leksika-semantikalıq, grammatikalıq mánilerdi morfologiya úyrenedi.

Leksika-grammatikalıq mánisi, morfologiyalıq qurılısı hám gáptegi atqaratuǵın tiykarǵı sintaksislik xızmetleri jaǵınan ulıwmalıq ortaқ belgilerge iye bolǵan ayırım toparlar sóz shaqapları dep ataladı. Sózlerdi hám hár bir sóz shaqabına tán bolǵan ulıwmalıq formalar arqalı bildiriletuǵın mánilerdi til biliminiń morfologiya tarawı izertleydi.

Morfologiya sózlerde gáp ishinde kelgende bolatuǵın hár qıylı formalıq ózgerislerdi tekseredi. Bul ózgerislerdiń belgili bir nızamlılıqlar tiykarında kelip shıǵıwına tallaw jasaydı. Sózlerdiń tiykarǵı nızamlılıqları negizinde payda bolatuǵın jasalıw, túrleniw, ózgeriw, qollanıw qaǵıydaların ashıp beriwde morfologiya til biliminiń basqa da tarawları -

fonetika, leksikologiya, sintaksis hám t.b. tarawları menen tıǵız baylanısta boladı.

Grammatikalıq máni, grammatikalıq forma hám grammatikalıq kategoriyalar sıyaqlı túsinikler morfologiyanıń sózdiń qurılısı, morfemalıq quramı hám formasın úyreniwine baylanıslı boladı.

Leksika-semantikalıq mánisi, morfologiyalıq forması hám sintaksislik xızmeti jaǵınan ulıwma birgelkili belgilerge iye bolǵan sózlerdiń toparı - sóz shaqaplarınıń quramında sanlıqlar mánili sóz shaqapları toparına kiredi.

Zattıń sanın, muǵdarın, qatar tártibin bildirip keletuǵın sóz shaqabı sanlıq dep ataladı. Sanlıq tiykarǵı semantikalıq mánisinde neshe? qansha? neshinshi? neshew? qanshaday? sıyaqlı sorawlarǵa juwap berip keledi.

Sanlıqtıń basqa mánili sóz shaqaplarınan tiykarǵı ózgeshelikleri bar. Sanlıq sóz shaqabı óziniń forma jasawshı affikslerine ǵana iye, al sanlıqlar zattıń muǵdarın emes, matematikalıq atamanı bildirip kelgende sóz túrlendiriwshi qosımtalardı qabıl etedi.

Sanlıq sózler abstrakt túsinikti bildiredi, sonıń menen birge, bir mánili sóz bolıp, modallıq-ekspressivlik qásiyetlerge iye bolmaydı.

Sanlıqlar tilde zattıń, qubılıstıń, hárekettiń sanın bildirip keledi, ǵáp ishinde atributivlik hám relyativlik qatnasqa iye boladı.¹

Basqa da túrkiy tilleri menen qaraqalpaq tili tuwısqan til bolǵanlıqtan uqsaslıqlardıń bolıwı tábiyiy. Bul nızamlılıq sanlıq sóz shaqabında da kózge taslanadı. Basqa da túrkiy tillerindegi sıyaqlı házirgi qaraqalpaq ádebiy tilindegi san atamaları tiykarǵı jigirma sózden ibarat. Olar: bir, eki,

¹ www.skopus.com. V.I.Sergeev. Morfologiya chubashskogo yazıka. Cheboksarı, 2017, 16-bet

úsh, tórt, bes, altı, jeti, segiz, toǵız, on, jigirma, otız, qırıq, eliw, alpıs, jetpis, seksen, toqsan, júz, mıń sózleri bolıp esaplanadı. Eger de, san túsiniǵi sheksizlikke shekem dawam etse, onda usı sózlerdiń qaytalanıwı, bir-bir menen dizbeklesip keliwi arqalı ańlatıladı. Sanlıqlar - birlikler - bir, eki, úsh, tórt, bes, altı, jeti, segiz, toǵız, onlıqlar - on, jigirma, otız, qırıq, eliw, júzlikler - júz, mıńlıqlar - mıń túrinde ushırasadı.

Qaraqalpaq tilinde tiykargı san atamalarınan basqa yaǵnıy tiykargı atap ótilgen jigirma sózden basqa da san-muǵdar mánisin bildiretuǵın sózler ushırasadı. Tiykargı san mánisin bildiretuǵın sózlerden ayırmashılıǵı olar sandı, muǵdardı anıq bildire almaydı hám sóz jasawda, sóz ózgeriwde olardıń usı tárepleri esapqa alınıp, yaǵnıy tiykargı sanlıqlardan basqasha qollanılatuǵın bolǵanlıqtan sanlıq sóz shaqabınıń ishinde qaralmaydı. Degen menen, olar túrlishe muǵdar mánilerin bildiretuǵın bolǵanlıqtan olardıń ayırım ayırmashılıqların sóz etiwge boladı.

Qaraqalpaq tilindegi muǵdardı bildiriwshi bunday birlikler óziniń sanlıqqa jaqınlıq dárejesine qaray:

1. Belgili bir sanǵa jaqın muǵdardı bildiriwshi sózler:
 - a) Bir sanına jaqın sózler: jalǵız, jekke, taq;
 - b) Eki sanına jaqın sózler: egiz, qos. jup, par;
2. Esaplıq (numerativlik) sózler;
3. Ulıwma muǵdardı bildiriwshi sózler;
4. Muǵdardı bildiriwshi turaqlı sóz dizbekleri;
5. Basqa tillerden kirgen sanlıqlar bolıp bólinedi.

Qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar mánisi hám geypara grammatikalıq belgilerine qaray:

1. Sanaq san (tek ǵana anıq sandı, muǵdardı bildiretuǵın sanlar)
2. Qatarlıq sanlar (qatarlıq tártipti, retti bildiretuǵın sanlıqlar)
3. Jıynaqlaw san (zatlardı olardıń sanı arqalı jıynaqlap kórsetiwshi sanlıqlar)
5. Toplaw san (zatlardıń belgili bir toparlarǵa qanshadan bólingenligin kórsetiwshi sanlıqlar)
6. Bólshek (pútinniń bólshegin kórsetiwshi sanlıqlar) bolıp bólinedi.

Sóz shaqapları qaraqalpaq tilinde ádewir tereń úyrenilgen máselelerdiń biri bolıp, bul tarawda sanlıq sózler de óziniń ilimiy kóz-qarastan izertleniliw dárejesine iye.

Professor N.A.Baskakovtıń «Каракалпакский язык (Фонетика и морфология, часть первая, Части речи и словообразование)» degen fundamental miyneti qaraqalpaq tilindegi sanlıqlardı izertlewde de dáslepki miynet bolıp xızmet atqaradı. Sanlıqlar bul miynette mánili, sonıń ishinde, atawısh sóz shaqaplarınıń quramında sóz etilip, olardıń jasalıw usılları da izertlenedi.

Qaraqalpaq til biliminde sanlıq monografiyalıq baǵdarda úyrenilip, arnawlı ilim-izertlew jumıslarınıń obykti boldı. A.Bekbergenov 1976-jılı qaraqalpaq tilindegi sanlıqlar boyınsha kandidatlıq dissertatsiyasın jaqlap, keyin ala bul miynet baspadan shıqtı.² Miynette sanlıqlardıń rus hám túrkiy tillerde izertleniw jaǵdayları, olardıń morfologiyalıq ózgeshelikleri, sintaksislik xızmetleri keń túrde tallanadı.

² Бекбергенов А. Қарақалпақ тилинде санлықлар. Нөкис, 1976.

Bir neshe avtorlar jámaáti tárepinen jazılǵan «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» sabaqlıǵında qaraqalpaq tilindegi sóz shaqapları qatarında sanlıqlar da úyrenilgen.³

Avtorlar jámaáti universitetiń filologiya fakulteti studentleri ushın sabaqlıq sıratında «Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология» miynetin járiyalap, bul miynette de sóz shaqaplarınıń biri sıratında sanlıqlar sóz etilgen.

«Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы. Сөз жасалыў хәм морфология» ilimiy akademiyalıq grammatikasında sanlıq boyınsha ilimiy-teoriyalıq maǵlıwmatlar beriledi.

2010-jılı A.Dáwletov, M.Dáwletov, M.Qudaybergenovlardıń avtorlıǵında baspadan shıqqan JOO sabaqlıǵında⁴ da sanlıq haqqında maǵlıwmat berilgen.

Sanlıqlardıń stillik ózgeshelikleri A.Bekbergenov⁵ tárepinen úyrenilgen. «Bir» sanınıń anıqsızlıqtı bildiriwdegi xızmetleri M.Qudaybergenov tárepinen úyrenildi.

Qaraqalpaq tiliniń sóz jasalıw hám morfologiya tarawı boyınsha birneshe mártebe jarıq kórgen akademiyalıq ilimiy grammatikada⁶ sanlıqlar óz ornı menen úyrenilgen.

Qaraqalpaq til biliminde arnawlı izertlenbegen hám ilimiy jaqtan tallawdı talap etetuǵın máselelerdiń biri sanlıq penen birgelikte

³ Хәзирги қарақалпақ тили. Морфология. Нөкис, 1994.

⁴ Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. JOO sabaqlıq. Nókis, 2010

⁵ Бекберенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990

⁶ Хәзирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы (Сөз жасалыў хәм морфология). Нөкис, 1994

qollanılatusın numerativler bolıp esaplanadı. Numerativ sózlerdi tallaw, olardıń ózgesheliklerin anıqlaw qaraqalpaq leksikasın, grammatikalıq qurılısındaǵı ózgesheliklerdi úyreniw hám úyretiw ushın úlken áhmiyetke iye. Sonlıqtan da, biziń bul jumısımız qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń ózine tán ózgesheliklerin anıqlawǵa, olardıń qollanıw shenberi, mánilik túrlerin belgilewge, onı oqıtıw usılların qarastırıwǵa arnalǵan.

Jumısta tallaw ushın materiallar klassik ádebiyatı wákilleriniń hám házirgi qaraqalpaq jazıwshılarınıń shıǵarmalarınan, xalıq awızeki dóretpelerinen, sonday-aq, kúndelikli baspasóz materillarınan alında. Bulardan tisqari jumısta túsindirme sózlikler de paydalanıldı.

Qaraqalpaq tilin úyrene otırıp predmetlerdiń muǵdarın anıqlawda qollanılatusın sózlerdi tyurkologlar hár qıylı atamada ataydı: esaplıq sózler, túsindirme sózler, san menen predmet ortasında qollanıwshı sózler, numerativler dep túrlishe ataydı.

Biz bunday sózlerdi til biliminde kóbirek qollanılatusın esaplıq sózler yamasa numerativ termini menen ataymız.

1.1. Numerativlerdiń izertleniwi

Numerativ sózler predmettiń muǵdarın anıqlawda belgili dárejede ólshem birligi sıpatında xızmet etedi. Olar sanaq sanlıq penen sanalatusın predmet arasında kelip predmettiń hár túrli ólshemlerin bildiredi. Mısalı: Eni altı metr, uzını on bes *metrge* juwıq biyik keń dáliz esabındaǵı bólmede kiyatır (J.Saparov).

Bul mısalda metr – uzınlıq ólshemin bildirip, óziniń ólshemlik wazıypasın atqarıp tur.

Numerativ sózler hám olardıń ańlatatuǵın mánileri tyurkologiyada bir qansha dárejede izertlengen. N.A.Baskakov, A.Hasenov hám t.b. numerativlerdiń mánilerin, olardıń qanday predmetlerge tiykarlanıp sanaq sanlıq penen birge qollanılatuǵının kórsetken.

N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın numerativ sózlerdiń uzınlıq, awırlıq, kólem, dana, topar hám jámlew sıyaqlı mánilerdi ańlatıwın aytadı. Batpan, top sıyaqlı numerativlerdi misallar menen keltirip tolıq túsindiredi.

Túrkiy tilleri boyınsha bir qatar jumıslarda da numerativ sózler, olardıń qollanıwı, ańlatatuǵın mánileri haqqında bir qansha pikirler ayılǵan, olardıń ayırımlarında numerativ sózlerdiń hár qıylı affiksler arqalı jasalatuǵını da kórsetilgen.

Numerativ sózler túrli muǵdar hám ólshemdi bildirip barlıq waqıtta sanlıq penen, ásirese, sanaq sanlıq penen birgelikte qollanıladı. Sol sebepli numerativler sanlıq sóz shaqabı menen birge úyreniledi.

Qaraqalpaq tilindegi numerativler haqqındaǵı maǵlıwmatlar A.Bekbergenovtıń «Қарақалпақ тилиндеги санлықлар» hám «Қарақалпақ тилиниң стилистикасы» miynetlerinde berilgen: bir asım balıq, eki qanar paxta, úsh kilogramm un, bes metr suw, bir arqa otın hám t.b.

Sonday-aq, joqarǵı oqıw orınları studentleri ushın jazılǵan sabaqlıqlarda numerativlerdiń sanaq sanlıqlar menen birge basqa atlıq penen baylanısıp keliwi, olardıń mánilik túrleri haqqında ayılǵan.

Solay etip, tyurkologiyalıq ádebiyatlarda numerativlerdiń sanaq sanlıq penen birge qollanıwı, predmet muǵdarın bildiriwi hám t.b.

óزشeshelikleri kórsetilgen. Al qaraqalpaq tilindegi numerativlerlerdiń konteksttegi ornı, qollanılıw shegarası, mánilik túrleri hám olardıń dúzilisi ele tolıq izertlenbegen. Sonlıqtan da, ol arnawlı izertlewdi talap etedi.

Esaplıq sózler, tiykarınan, atlıq sózler. Olar sanlıq penen atawısh sózdiń arasında turıp, sol predmettiń muǵdarın anıqlap, ólshem birligi sıpatında qollanıladı: bir manat pul, bir arqa saban, úsh metr tawar, bir qap tarı hám t.b.

Geyde olardıń aralarında basqa sózler de qollanılıwı múmkin: sanaq san – numerativ – predmettiń anıqlawshısı – predmet. Mısalı: Maǵan da sol usılın qılmaqshı bolıp eki tabaq ıssı suwǵa duzdı bılamıqtay eritip ákelip, suwıǵannan keyin meni jıqtı hám zorlap awzıma quydı (T.Qayıpbergenov).

Geyde numerativler sanalatuǵın predmet – sanlıq numerativ túrinde keledi. Mısalı: Usınday peshanası kelisken, mańlayı jeti qarıs adamǵa kúyew bolsam, nesine pushayman etemen (T.Qayıpbergenov).

Bul jaǵday ayırım numerativ sózlerdiń frazeologiyalıq sóz dizbekleri quramında qollanılganda ushırasadı.

Mısalı: Haw, bizler bolsaq, mektep qulap ketip, astında qalıp ólmesek bolar edi! – dep iymanımız bir qısım bolıp otırmız.

1.2. Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdiń tariyxıy shıǵısına qaray túrleri

Qaraqalpaq tilinde qollanılatuǵın numerativ sózler tariyxıy jaqtan túrkiy tilles, parsı-tájik, arab, rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen sózlerden ibarat.

Túrkiy tilles sózler. Qaraqalpaq tilinde numerativler qatarında qollanılatuǵın sózlerdiń kópshiligi túrkiy tiller ushın ortaқ sózlerden esaplanadı. Olar ózbek, uyǵır, qazaq, qaraqalpaq, túrkmen, azerbayjan hám basqa da túrkiy tillerinde ayırım fonetikalıq ózgerisler menen házirgi kúnde de keń qollanılmaqta.

Mısalı: *bas, awız, atım, orım, tutam, qulash, qarıs, kesim, adım, shaqırım, qaynatım, kóterim, qazan, tabaq, qasıq, shómish* sıyaqlı sózler, tiykarınan, túrkiy tillerdiń leksikalıq qatlamına tiyisli. Bular anıq ólshemdi bildirmese de, sanaq sanlıq penen birgelikte ólshem birligi sıpatında qollanılıp, predmettiń muǵdarlıq obrazın bildiredi. Mısalı:

Kókke awzı jarımay, shapqılasıp, pıtırap jayılp júrgen 500 bas sawlıqtı baqqan Zıyat Eseev bizlerge atın qara kórim jerden shawıp keldi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Parsı-tájik tilinen kirgen numerativ sózler. Qaraqalpaq tilinde numerativ xızmetin atqarıwshı parsı-tájik tilinen kirgen tómendegi sózlerdi kórsetiwge boladı: *sherek, jup, dana, dáste, gez, topar, hápte, bólek, sebet, urıs, qatar, shıjlan* hám t.b. Olar xár túrli predmetke sáykeslenip sanlıq penen qollanıladı hám olardıń muǵdarın bildiredi.

Mısalı: Bahadır taǵı da bir dáste qıp-qızıl gúl sawǵa etti (M.Tájibaev).

Arab tilinen kirgen numerativ sózler. Qaraqalpaq tilinde arab tilinen kirgen numerativ sózler de ushırasadı hám olar da predmetlerdiń muǵdarın anıqlawda sanaq sanlıq penen birgelikte qollanılıp, ólshem birligin bildiredi. Arab tilinen kirgen numerativ sózler qatarına *saat, ásir, mısqal, bet, pasıl, aǵarı, qádem, qabat, qaǵaz, arba, tamshı* hám t.b.

Mısalı: Usı gápti esitken Jupargúldıń kózinen únsiz eki-úsh tamshı betine sorgaladı, bunı ákesi sezip qaldı (J.Saparov).

Bul adamnıń sózlerin ele de anıǵıraq esitkisi kelip, jaqınlamaqshı bolıp, bir qádem ilgerilep edi, shette turǵan adamlardıń kózleri «jaqınlama, ket arman» degendey boldı da turdı (T.Qayıpbergenov).

Rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden kirgen numerativ sózler.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi *gramm, kilogramm, centner, tonna, santimetr, metr, kilometr, kvadratmetr, tarelka, stakan, grafin* sózleri rus tili hám rus tili arqalı basqa tillerden ózlestirilgen numerativler. Olar házirgi kúnde predmettiń muǵdarın bildiriwde numerativ sıpatında ónimli qollanıladı.

Mısalı: Stol ústinde eki grafın tolı miywe suwsını tur (J.Saparov).

Bizniń pitkeriw qánigelik jumısımızdıń maqseti – házirgi qaraqalpaq tilindegi esaplıq (numerativ) sózlerdiń payda bolıw sebeplerin, olardıń mánilik túrlerin hám qollanıw ózgesheliklerin, sonday-aq, olardıń jasalıwındaǵı geypara ózgesheliklerin, numerativ sózlerdi oqıtıwdaǵı metod hám usıllardı úyreniwden ibarat.

1.3. Numerativ sózlerdiń qollanıwı

Numerativlerdiń erte dáwirlerden baslap-aq túrkiy tillerde payda bolıp, jazba esteliklerde sanaq sanlıqlar menen birgelikte qollanılganı ilimde ayılǵan.

Jazba esteliklerde numerativlik mánini bildiriwshi sózlerdi kóplep ushıratıwǵa boladı. Olardıń eń xarakterlileriniń biri awırlıq ólshemin bildiretuǵın batpan bolıp esaplanadı. Máselen, N.A.Baskakov

Qaraqalpaqstannıń qalalarında *batpan* ólshem birliginiń qollanılıwı haqqında mınaday pikirlerdi aytadı:

- Shımbay qalasında 22 kilogrammdı;
- Qońıratta 40 kilogrammdı;

Bul rayonlarda qollanılatuǵın awır batpan – 40 kilogrammdı, jeńil batpan 22 kilogrammdı bildiretuǵının aytadı.

Ótken dáwirlerde de túrli ólshemdi bildiriw ushın sanlıq penen predmet arasında numerativler kelip, uzınlıq, awırlıq, pul birligi hám basqa da usıǵan uqsas ólshem, muǵdar mánisin bildirgen:

- Uzınlıq ólshemlerin bildiriw ushın qollanılatuǵın numerativ sózler *shaqırım, bórene, gez, qarı, mánzil*;
- Awırlıq ólshemin bildiriw ushın qollanılatuǵın numerativ sózler: *qadaq, mısqa, batpan*;
- Predmettiń bahasını bildiriw ushın qollanılatuǵın numerativ sózler: *baqır, shayı, tuman, teńge, tilla, pul*;
- Predmettiń kólemin bildiriwshi numerativ sózler: *tanap, batpan*.

Mısalı: Geypara orınlarda bir tanap qawın atızları da, júweri atızları da háremlengen (T.Qayıpbergenov).

Bunday sózler házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde qollanılmaydı. Erte dáwirlerden beri turmısta belgili ólshem mánisin bildirip kelgen *qadaq, batpan, gez, tanap, shaqırım, shayı, tuman, teńge* hám t.b sózleri házirgi waqıtta tariyxıy mazmunda jazılǵan shıǵarmalarda ǵana qollanıladı.

Mısalı: Tatarlar menen bashqırtlar arasında bir teńge ushın kegirdekke suw búrkip aytısqanda, qaltasına túsetuǵın paydası joq (T.Qayıpbergenov).

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde hár túrli predmetlerdiń ólshem hám muǵdarın bildiriwde qollanılatuǵın numerativler: *nusqa, atım, gramm, jup, qısım, tamshı, túp, kese, teńge, kilometr, bas, shiyshe, stakan, qultım, shelek, bólek* sıyaqlı sózler.

Olar ańlatatuǵın mánilerine qaray sanlıq penen birgelikte muǵdardı bildiredi.

Mısalı: Qıslawdan kún batar betindegi oydaǵı qudıqtan eki shelek suw alıp kiyatırǵan Jupargúl mashinanıń gúwildisin esitti (J.Saparov).

Ayırım numerativ mánisin bildiriwshi atlıqlar birlik formada bolsa da, predmetlerdiń jıyındısın, jámlew mánisin bildiredi: *top, gruppа, topar, pada, tóbe, shoq, súriw, dúrkin, úyir*.

Mısalı: Aldın oylanılmaǵan isler shıǵıp qalsa, albıramaw ushın bir topar jigit bir gúdi bedenıń tasasına otırǵızıldı (T.Qayıpbergenov).

Keltirilgen numerativ sózler grammatikalıq jaqtan birlik san dep qaralsa da, mánisi jaǵınan kóplik mánini ańlatadı. Bunday kóplik leksika-semantikalıq kóplik delinedi.

Pútinniń tórtten bir bólegin kórsetiwshi «sherek» sózi kópshilik ádebiyatlarda bólshek san gruppasında úyreniledi. Ol házirgi qaraqalpaq tilinde ónimli qollanılmaydı, kóbinese ayırım atlıqlardıń aldında turıp, olardıń tórtten bir úlesin bildiredi.

Mısalı: Sherek ásirден aslam waqttan berli Qudaybergen aǵa bir kásipte islep kiyatır («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Sherek saat ótkennen soń bizler bir-birimizdi zorǵa tanıdıq (A.Bekimbetov).

Bazı bir numerativ sózler bir qansha predmetlerdiń úlken muǵdarın bildiriw ushın qollanılsa, ayırımları predmetlerdiń júdá az muǵdarın bildiriwde paydalanıladı. Máselen, qısım sózi alaqańǵa salınatuǵın konfet, teńge, paxta sıyaqlı predmetlerdiń muǵdarın bildiriwde qollanıladı: *bir qısım teńge, bir qısım konfet, bir qısım paxta xám* t.b. *Qısım* sózi bulardan tısqarı biyday, topıraqqa baylanıslı qollanılıp, predmetlerdiń muǵdarınıń júdá az ekenligin bildiredi.

Mısalı: Soń Sánem jáne bir qıbırlap, qayazıǵan erinlerin jıbırlatıp edi, mola onıń jamılıp atırǵan kórpesiniń jırtıǵınan bir qısım paxtanı úzip alıp, qumandaǵı suwdan azmaz quydı da ernine súykeledi (T.Qayıpbergenov).

Sanaq sanlıqlar menen qollanılatuǵın numerativler 4 toparǵa bólinedi:

1. Bir sanlıǵı menen qollanılatuǵın numerativler
2. Onǵa shekemgi sanlıqlardıń ayırımları menen qollanılıwshı numerativler
3. Qálegen sanlıq penen qollanılatuǵın numerativler
4. Jup sanlıqlar menen qollanılatuǵın numerativler

1. «Bir» sanlıǵı menen qollanılatuǵın numerativler

Bunday numerativler «bir» sanlıǵı menen, geyde «bir» sanlıǵısız da qollanıladı. Bul «bir» sanlıǵınıń basqa da mánilerdi bildiriwinen kelip shıǵadı.

Mısalı: Doktor «suwıńqırasın» dep shaynap-shaynap, onıń ishine bir qamtım paxtanı bastı da jaranı juwa basladı (Sh.Seytov).

Bul mısaldaǵı «qamtım» numerativ, kóbinese, «bir» sanlıǵı menen qollanıladı.

Feyilden jasalğan numerativ sózlerdiń kópshiligi bir sanlıǵı menen qollanıladı.

Mısalı: Sonda óz abıroyım menen ólip ketken bolaman, onda sizlerge qız túwe bir salım duz da joq (Sh. Seytov).

Gruppa, topar, dáste, tóbe, top, dúrkin sıyaqlı jámlew mánisindegi numerativ sózler predmetke yaki adamǵa baylanıslı ayılǵanda «bir» sanaq sanlıǵı menen birge qollanıladı. Bul numerativ sózler konkret muǵdardı emes, ol shamalıq máni bildiredi.

Mısalı: Bir dáste otın menen kirgen kelinshek eriniń kewilli jadrap otırǵanın kórip quwandı (T.Qayıpbergenov).

Awıldıń arasındaǵı bir súriw mal aylandıra qazǵan qarımnan shıǵa almay, gey birewleri shıǵar awızdaǵı kerme aǵashqa súykenip júrgeni kórindi (M.Dáribaev).

Bunnan basqa qaraqalpaq tilinde predmettiń jaylasqan ornına qaray jumsalatuǵın numerativler de «bir» sanaq sanlıǵı menen qollanıladı. Mısalı, bir ura tarı, bir qapshıq dán, bir nardan dán, bir jayıw júweri, bir keli salı, bir samar geshir, bir kepshik dán, bir jelpim júweri hám t.b.

2. Onǵa deyingi sanlıqlar menen qollanılatusın numerativler

Bunday numerativler túrli predmetlerdiń ólshemin ańlatıp, kóbinese onǵa deyingi sanlıqlardıń biri menen qollanıladı. Olar predmetlerdiń az muǵdarın bildiredi: qoswıs, qasıq, qarıs, tamshı, enlik, awız, túyir hám t.b.

Mısalı: Azanda «Xiywalı qız» dı táriyplep, eki-úsh awız qosıq jazdı da, jan qaltasına saldı (K.Sultanov).

Háreket mánisi menen baylanıslı bolǵan numerativler kópshilik jaǵdaylarda onǵa deyingi bolǵan sanlıqlardıń biri menen qollanıladı.

Mısalı: Eki jelpim biyday tart, onseri tarını sók et, balalarıńdı úlken qızıń baǵa tursın (T.Qayıpbergenov).

Mine, balalar, - dedi muǵallım ózi bir urtlam ishkennen keyin (T.Qayıpbergenov).

Tek «bir» sanlıǵı menen onǵa deyingi sanlıqlardıń ayırımları menen qullanılatuǵın numerativlerdiń arasına shegara qoyıw qıyın, sebebi geybir numerativler (tamshı, qultım, qarıs, sháńgil, asam, tutam, qap sıyaqlı sózler) «bir» sanlıǵı menen de keliwi múmkin.

Mısalı: Ol Ayshagúldiń balası on jasar Berdibay ushın da eki qap shalı qosımsha berdi (A.Bekimbetov).

3. Qálegen san menen qullanılatuǵın numerativler.

Bunday numerativler toparına kiretuǵın sózler qaraqalpaq tilinde eń kishi sanlıqtan baslap qálegen sanlıq penen qullanılıwı múmkin. Olar sózdiń qanday predmetke baylanıslı qullanılıwına qaraydı. Máselen, *shaqırım, dana, som, pud, gez, gramm, kubometr, kilometr, kilogramm, gektar, metr, teńge* sıyaqlı numerativler túrli sanlıqlar menen qullanıladı.

Mısalı: Bir jilda júz pud paxta alsa, qurıǵanda 30 pudın mámleketke bermey alıp qaladı (T.Qayıpbergenov).

4. Jup sanlıqlar menen qullanılatuǵın sanlıqlar.

Bul jaǵdayda sanalatuǵın predmettiń muǵdarı anıq bolmaydı, shamalanadı. Bul jerde numerativ sóz benen birge kelgen jup sanlıqtıń payda etetuǵın eki san átirapındaǵı muǵdar názerde tutıladı.

Mısalı: Sol tutqanlardan hár jer hár jerdegi tórt-bes túp erik ǵalaba pisip, ótken-ketken jegenin jedi, jemegeni tógilip qalıp, bılay-bılay ótkeninde ǵarrınıń ayaǵın tayǵanatıp, bul da kúydirdi! (Sh.Seytov).

Onnan soń alǵa qaray úsh-tórt qádem taslandı (T.Qayıpbergenov).

Mısallardaǵı túp, qádem numerativ sózleri birlik sandaǵı jup sanlıqlar menen birge kelip, málim bir muǵdardı ańlatıp tur.

Bazıbir numerativ sózlerdiń aldında *bir neshe* belgisizlik almasıǵı kelip numerativ sózler menen qollanıladı, bunday numerativ sózdiń ańlatqan muǵdarı anıq bolmay, predmettiń muǵdarı shamalanadı.

Mısalı: Shiyrin bul sorawdı bir neshe ret qulaǵıma sıbırlap tınıshımdı alıp baratır (A.Bekimbetov).

Numerativ sózler, kóbinese, sanaq sanlıqlar menen qollanıladı.

Qaraqalpaq tilinde ayırım numerativ sózler jalǵız ózi predmet penen birge kelip, sol predmettiń muǵdarın bildiredi.

Mısalı: Batpan uwayımnan mısqal tapqan jeriń boldı ma? (T.Qayıpbergenov).

1.4. Numerativlerdiń qollanılıwına qaray túrleri

Numerativler qollanılıwına qaray ekige bólinedi:

1. Tilimizde tek numerativ mánisinde qollanılatuǵın tiykar numerativler;

2. Numerativ sıpatında qollanılatuǵın dórendi numerativler.

1. Tiykar numerativler tek numerativ sıpatında qollanıladı: *shaqırım, gektar, maydan, dana, baw, pay, kilometr, túp, bas, batpan, gramm, jup, kubometr, ay, tanap, pud, metr, gez, qadaq, porciya, metr, mısqal, kvadrat, kilometr, som, top, topar, uyım, qarıs, shımshım, atım, shaqmaq, qısım, tislem, bólek, qultım, kesim, uwıs, qoswıs, pada, qushaq, tuwram, tutam, kóterim, qádem, baylam* t.b. bul numerativler sanaq sanlıq penen

sanalatuǵın predmet ortasında kelip predmettiń xár túrli ólshemin bildiredi.

Tiykar numerativler arqalı predmetlerdiń konkret hám ulıwma muǵdarı anıqlanadı. Tiykar numerativlerdiń bir bólegi anıq muǵdardı bildirmeydi.

Mısalı: Al xojayınlar tárepinen belgilengen norm bolsa, Adam basına on kubometr tas jınısların tayarlawdan ibarat edi (A.Bekimbetov).

Bul mısaldadıǵı kubometr numerativ sózi anıq muǵdardı kórsetedi.

Házirgi tilimizde *uyım, topar, top, sostav, dáste, pada* sıyaqlı numerativler anıq muǵdardı bildirmeydi. Olar jámlew hám toplaw mánilerin ańlatadı.

Mısalı: Jańakent qalasına jaqınlap, bir shoq qamıslıqtı aylana bergende, kútilmegen bir top atlıǵa qarsılasıp qaldı (T.Qayıpbergenov).

Sonnan soń bizler bas-altı bala bir tóbe bolıp, oyındı basladıq (Á.Shamuratov).

Bul kórsetilgen numerativler erte dáwirlerde-aq payda bolıp, xázirgi waqıtta da ónimli numerativ sıpatında qollanılmaqta, biraq bul sózler de anıq ólshem-muǵdarlıq máni bildirmeydi.

2. *Dórendi numerativler.* Házirgi qaraqalpaq tilinde dórendi numerativler sıpatında predmetlerdiń muǵdarın bildiretuǵın *qalta, shekiyne, samar, keli, qapshıq, arba, qırma, shiyshe, ryumka, kese, banka, shelek, chemodan, qasıq, chaynek* sıyaqlı sózler, sonday-aq túye, eshek sıyaqlı haywanlardıń atların bildiriwshi numerativler názerde tutiladı.

Túrli kólem hám sıyımlılıqqa iye bolǵan bunday numerativler predmettiń muǵdarın anıq bildirmeydi.

Mısalı: Janındağı adam qolındağı bir shiyshe qatıqtı asıǵıslı turde awzına kóterip ishti (K.Mambetov).

Sáskege taman olardıń izinen Biybayım bir gúze qatıq penen keldi (T.Qayıpbergenov).

Keltirilgen mısallardağı numerativ wazıypasın atqarıp kelgen atlıqlar anıq muǵdardı bildirmeydi.

Dórendi numerativlerdiń bir toparı kópshilik jaǵdaylarda «bir» sanaq sanlıǵı menen birgelikte qollanıladı: *qalta* – bir qalta gunjara, *keli* – bir keli salı, *arba* – bir arba otın, *qırma* – bir qırma júweri, chaynek – bir chaynek chay, *gúze* – bir gúze altın hám t.b.

Solay etip, qaraqalpaq tilindegi numerativ sózler uzaq tariyxıy rawajlanıwdıń jemisi bolıp, bunday sózler til leksikasınıń rawajlanıwı menen ózgerip, hár túrli ózgesheliklerge iye bolǵan. Olar ertedegi esteliklerde, házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde túrlishe qollanııp, predmetlerge baylanıslı ólshem birligi bolıp keledi. Predmetlerdiń san muǵdarın bildiriwde qollanılatuǵın kópshilik numerativ sózlerdiń qollanıw órisi keńeyiwi nátiyjesinde batpan, qadaq, baqır sıyaqlı ayırım sózlerdiń qollanıwı tarayıp, olardıń ornına metr, kilometr, kilogramm, centner, tiyin, som sózleri keń jámiyetshilik ortasında ónimli qollanılatuǵın boldı.

Numerativ sózlerdiń, kóbinese, «bir» sanlıǵı menen birge qollanıwı, «bir» sanlıǵınıń ańlatatuǵın mánisiniń basqalarǵa salıstırǵanda keń bolǵanlıǵınan bolıwı kerek. Bulardan basqa ayırım qısım, kilogramm, bas numerativ sózleriniń bir predmetke baylanıslı emes, hatte

bir neshe predmetlerge baylanıslı qollanılıp, predmetlerdiń ólshem-
muǵdarın bildiriwi qızıǵıraq jaǵday bolıp esaplanadı.

II BAP QARAQALPAQ TILINDEGI NUMERATIVLERDİN LEKSIKA-GRAMMATIKALÍQ ÓZGESHELİKLERI

Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdın leksika-grammatikalıq ózgeshelikleri N.A.Baskakov qaraqalpaq tilinde qollanılatuğın numerativ sózlerdın uzınlıq, awırlıq, kólem, dana, top hám jámlew sıyaqlı mánilerdi ańlatatuđının kórsetedi.

A.Bekbergenov házirgi qaraqalpaq tilindegi esaplıq sózlerdi mánisi boyınsha ekige bóledi: ⁷

1. Anıq ólshem mánisindegi esaplıq sózler:

a) uzınlıq ólshemleri: metr, kilometr, decimetr, santimetr, gez, arshın hám t.b.

b) awırlıq ólshemleri: gramm, kilogramm, centner, tonna, pud, batpan sózleri hám házirgi waqıtta onsha kóp qollanılmaytuğın siyser, seri, qadaq, shekerağarı, mısqał hám t.b.

v) kólem maydan ólshemleri: tanap, gektar, sotıx hám t.b.

g) waqıt ólshemleri: saat, kún, hápte, ay, jıl, sekund, minut hám t.b.

2. Anıq emes ólshem mánisindegi sózler:

a) uzınlıq ólshemleri: qulash, súyem, qarıs, eli, adım, shaqırım hám t.b.

b) kólem ólshemlerine: tap, topar, bólek, óris, pada, úyir, salım, qısım, oram, dáste, urtlam, tslem, asım, tartım hám t.b. sózler kiredi.

Biz joqarıda keltirilgen pikirlerge súyenip hám tallanđan materiallarǵa tiykarlanıp, qaraqalpaq tilindegi numerativ sózlerdi semantikalıq jaqtan tómendegi túrlerge bólip úyregendi maqul kórdik:

⁷ Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976

1. Dananı, nusqanı bildiriwshi numerativler;
2. Awırlıq ólshemin bildiriwshi numerativler;
3. Uzınlıq ólshemin bildiriwshi numerativler;
4. Predmettiń maydanın bildiriwshi numerativler;
5. Waqıt ólshemin bildiriwshi numerativler;
6. Suyıqlıq ólshemin bildiriwshi numerativler;
7. Aqsha birligin ańlatıwshı numerativler;
8. Kólemdi bildiriwshi numerativler;
9. Juplıqtı bildiriwshi numerativler;
10. Jámlew mánisin bildiriwshi numerativler;
11. Pútinniń bógeni bildiriwshi numerativler;
12. Predmetlerden jaylasqan ornına qollanılatuǵın numerativler;
13. Temperaturanı bildiriwshi numerativler;
14. Hár túrli jazıw muǵdarın bildiriwshi numerativler.

2.1. DANALAP SANAWDÍ BILDIRIWSHI ESAPLÍQ SÓZLER

Bunday sózler arqalı predmetler danalap sanaladı. Qaraqalpaq tilinde bunday predmetlerdiń muǵdarın bildiriw ushın túp, nusqa, bas, dana, tal, tuyaq, Jan, pachka, úzik sıyaqlı numerativ sózler qollanıladı. Bul numerativ sózlerdiń hár biriniń ózine tán ózgeshelikleri bar. «Jan» numerativ sózi, tiykarınan, adamǵa baylanıslı qollanıladı.

Mısalı: «Qońıratkól» awıllıq puqaralar jıyınında 439 xojalıq bolıp, onda 2742 jan jasaydı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

«**Bas**» sózi túrkiy tillerde erteden-aq haywanlardıń atların bildiriwshi sózdiń aldında kelip qollanılǵan.

Mısalı: Júz gektarlıq jaylawǵa bes júz bas maldı jeti ayda jigirma segiz reet hápte aralatıp jayıwǵa boladı, - dedim (I.Qurbanbaev).

«**Túp**» **sózi** hár túrli ósimlik hám tereklerdiń muǵdarın bildiriwde sanaq sanlıq penen birgelikte qollanılıadı.

Mısalı: Bektemir bir túp búrshikli jıńǵıldıń tasasına shógip otırıp qaldı (T.Qayıpbergenov).

«**Tal**» **numerativ sózi**, tiykarınan, shashqa baylanıslı qollanılıp, onıń muǵdarın bildiriwde sanlıq penen birge keledi. Mısalı:

Mıń túmengen qoysa bir tal shashińdı,

Maǵan salsa bermes edim, Tillaxan (S.Nurımbetov).

«**Dana**» **sózi** danalap sanawshı bildiriwshi numerativ sózlerdiń biri sıpatında qollanılıp, sanlıq penen birgelikte sol predmettiń muǵdarın anıqlawda xızmet etedi.

Mısalı: Avtokárxanada jámi 30 júk mashinası, 13 dana avtobus bar hám olardan ónimli paydalanılmaqtı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Rus tilinen kirgen «pachka» sózi de qaraqalpaq tilinde danalıqtı bildiriwshi numerativ sıpatında qollanılıadı.

Mısalı: Itimal, ana - bala ash qusaydı, meniń qaltamda bir pachka pechene bar edi, soǵan bereyin dep Muratov mashinadan ırǵıp tústi (A.Bekimbetov).

2.2. AWÍRLÍQ ÓLSHEMIN BILDIRETUǴÍN ESAPLÍQ SÓZLER

Predmettiń awırlıq muǵdarın bildiriw ushın *milligramm, gramm, mısqa, aǵarı, qadaq, tonna, batpan, centner, pud, onseri, kilogramm* numerativ sózleri sanaq sanlıq penen birge qollanıladı. Olar qaysı predmetke baylanıslı qollanılsa, sol predmettiń muǵdarın anıqlaydı.

Awırlıq ólshemin bildiriwshi numerativ sózlerdi ańlatqan mánilerine qaray ekige bólip úyrengen maqul. Sebebi, ayırım numerativ sózler anıq muǵdardı bildirse, ayırımlarınıń ańlatqan muǵdarı anıq bolmaydı. Sonlıqtan olardı tómendegi eki toparǵa bóliw múmkin:

1. konkret muǵdardı bildiriwshi numerativler;
2. konkret emes muǵdardı bildiriwshi numerativler.

Awırlıq ólshemin ańlatıwda anıq muǵdardı bildiriwshi numerativler qatarına milligramm, gramm, kilogramm, pud, centner, tonna sózleri kiredi. Olar kúndelikli turmısımızda júdá ónimli qollanıladı.

«**Pud**» **numerativ sózi** erte dáwirlerden-aq hár túrli predmetlerge baylanıslı qollanılıp, ólshem birlig bolıp kelgen. Pud 16 kilogrammǵa teń awırlıq ólshem birligi

Awırlıq ólshem birligin bildiriwde konkret bolmaǵan muǵdardı bildiriwshi numerativler qatarına *mısqa, batpan, aǵarı, qadaq, onseri* sózleri kiredi. Bular házir ádebiy tilde paydalanılmaydı.

Batpan qollanılatuǵın jerin qaray jigirma, jigirma eki, jigirma tórt kilogrammnan qırq kilogrammǵa shekem muǵdardı bildiredi.

Qadaq shama menen tórt júz grammǵa teń salmaq ólshemi.

Mısalı: Ol bir dúkannan úsh qadaq nabat aldı, onıń qasındaǵı dúkannan ortası kesedey dóńgelek aq gúlli bir qızıl sharshı satıp aldı (T.Qayıpbergenov).

Onseri - batpannıń tórtten biri, awırlıq ólshemi 10 kg salmaqqa iye.
Mısalı: Onseri tabaq suw kóteriwge jas náresteniń kókiregi shıday ma?
(K.Sultanov).

Siyseri awırlıq ólshemi bolıp, batpannıń tórtten úshine teń keledi.
Mısalı: Siyseri jılıtpa ishıp,
Bel-baltalardı qolına al (Ájiniyaz).

2.3. UZINLIQ ÓLSHEMIN BILDIRETUĞIN ESAPLIQ SÓZLER

Mikron, millimetr, santimetr, decimetr, metr, kilometr, gez, arshın, qarıs, eni, qulash, qarı, qádem, adım, shaqırım, mánzil hám t.b.
numerativler predmetlerdiń uzınlıgın ólshewde qollanıladı.

Uzınlıq ólshemin bildiretuğın numerativlerdi mánisine qaray eki topargá bóliwge boladı:

1. Predmettiń uzınlıgına baylanıslı ólshemdi kórsetiwshi numerativler.

2. Aralıq ólshemdi bildiriwshi numerativler.

1. Predmettiń uzınlıgına baylanıslı ólshemdi kórsetiwshi numerativler. Predmettiń uzınlıgına qaray ólshemdi kórsetiwshi numerativlerge mikron, millimetr, santimetr, decimetr, metr, gez, qarıs, qulash, qarı, enli sózleri kiredi. Bular óz gezeginde jáne ekige bólinedi:

A) konkret ólshemdi bildiretuğın numerativler.

B) konkret ólshemdi bildirmeytuğın numerativler.

Konkret ólshemdi bildiretuğın numerativlerge mikron, millimetr, santimetr, decimetr, metr sózleri kiredi. Bul sózler uzınlıq ólshemin bildirip, sanlıq penen birge keledi.

Konkret ólshemdi bildirmeytuǵın numerativlerge qarıs, qulash, súyen, gez, qarı, en, arshın sózleri kiredi.

«**Qarıs**» **numerativi** ásirler dawamında xalıq ortasında hámme jerlerde ólshem birligi bolıp kelgen. Házirgi waqıtta da bul sóz uzınlıq ólshemin bildiriwde qollanıladı.

Mısalı: Sol kúni keshte Ağabek jetilenshi shıranıń jıltıldaǵan jaqtısında Mamıttıń quwanışına, túrine qarap ishinen bir qarıs óskendey boldı (A.Bekimbetov).

«**Qulash**» **sózi** erte dáwirlerden-aq predmetlerdiń uzınlıǵın ólshewde eń ápiwayı ólshem birligi bolıp xızmet etken. Ol eki qoldıń ortasındaǵı aralıq muǵdarın bildiredi. Bul sóz házirgi waqıtta ólshem birlik sıpatında keń qollanıladı.

Mısalı: Báلكim, sonıń ushın shıǵar, jazǵa qaray geypara qaqıralardıń qıspalarına da qosıla jıńishke kók súyrik ósip, hár buwınıń arası bir qulash bolıp aspanǵa iyek atıp ketedi (T.Qayıpbergenov).

«**Gez**» **sózi** ilgeriden payda bolıp, uzınlıq ólshewi sıpatında qollanıladı. Gez shama menen 0,70 sm ge teń uzınlıq ólshemi.

Mısalı: Diywaldıń biyikligi gey jerde on – on bes gez kóterilgen (K.Sultanov).

Házirgi waqıtta bul numerativ sózdiń qollanılıwı sezilerli dárejede emes, onı tek dialektlerde ǵana ushıratamız. Sonday-aq, «gez» numerativiniń ornına «arshın» sózi de qollanıladı. Olardıń ańlatatuǵın mánileri birdey.

Mısalı: Siz ushın qazaqtıń abıraylı biylerine on arshın shıt sarp ettim (T.Qayıpbergenov).

«**Qarı**» sózi erteden-aq uzınlıq ólshemi sıpatında qollanılğan. Bul sóz qaraqalpaq tilinde bir metrge jaqın uzınlıq ólshemi bolıp, qoldıń ushınan moyın omırtqağa shekemgi aralıqtı bildiredi.

Mısalı: Ayağındağı sherim etigin maylawğa may tappağanına oylanıp otırmastan kókke boyalğan bóz beshpentiniń sırtınan eki qarı bóz belbewdi buwdı (T.Qayıpbergenov).

Qaraqalpaq tilinde eń, eli, súyem numerativ sózleri eń kishi uzınlıq ólshemi birligi bolıp tabıladı.

«**Súyem**» bas barmaq penen ekinshi (kórsetkish) barmaqta kergen aralıqqa teń ólshem.

Mısalı: Anası basqa isin qoyıp qızınıń qasına otıra sala onıń qızıl jıńıldıń kómirindey qara, besten tallap órgenlikten hár qaysısınıń eni bir súyem qos burımın sıypadı (T.Qayıpbergenov).

2. Aralıq ólshemdi bildiriwshi numerativler, tiykarınan, bir orın menen ekinshi orın arasındağı aralıqtı ólshew ushın xızmet etedi. Qaraqalpaq tilinde qollanıwshı bunday numerativler tómendegiler: adım, qádem, kilometr, shaqırım.

«**Qádem**» numerativ sózi uzaq dáwirlerden berli aralıq ólshem birligi bolıp esaplanadı. Qaraqalpaq ádebiy tilinde «qádem» sózine sinonim bolğan «adım» sózi de qollanıladı. Adamlardıń ayağı menen baylanıslı bolğan uzınlıqtı ańlatıp, qádem hám adım sózleri anıq muǵdar bildirmeydi.

Mısalı: Qostan 4-5 qádem bılaylawda, qosqa ottıń dúti urmastay jerdegi jer oshaqta paqırlap qazan qaynap atırdağı, onıń aldında birew saqqa júginip, gelle úytip otır (Sh.Seytov).

«**Shaqırım**» sózi házirgi waqıtta ónimli paydalanılmaydı, onıń ornına kilometr numerativi qollanıladı.

Ayırım predmetlerdiń uzınlıǵı sıpatında belgili bir sóz dizbegi ólshem birlik wazıypasın atqarǵan. Bul sol waqıtlardı belgili bir ólshem birliginiń bolmaǵanlıǵın kórsetedi. Máselen, adam boyı, arqan boyı.

Mısalı: Sóytip kún arqan boyı kóterilgende tyurmaǵa keldik (A.Bekimbetov).

Qaraqalpaq tilinde aralıqtı ólshew ushın bulardan basqa *qara kórim jer, kóz jitirim jer, iyt úrim jer, at shaptırım jer, iyt ólgen jer* sıyaqlı turaqlı sóz dizbekleri qollanılgan.

Mısalı: Hár qaysısınıń arası bir-birinen at shaptırım jer, bazıları mezgillik jol (T.Qayıpbergenov).

2.4. PREDMETTİŇ MAYDANÍN BILDIRETUǴÍN ESAPLIQ SÓZLER

Tanap, batpan, desyatina, kvadrat, decimetr, kvadrat metr, sotix, gektar sıyaqlı numerativler predmettiń maydanın (kóbinese, jer maydanı) ólshewde sanlıq penen birgelikte qollanıladı.

«**Tanap**» sózi erteden jer maydanın ólshewde qollanııp kelgen. Ol anıq muǵdardı bildirmeydi, shama menen gektardıń altıdan birine teń keletuǵın jer. Mısalı: Esim japtıń boyında bes tanap jerim bar diyqan edim (Q.Áwezov).

«**Batpan**» sózi awırlıq ólshemin bildiriw menen birgelikte jer maydanın ólshewde de qollanıladı.

«**Qıytaq**» sózi erteden jer maydanınıń muǵdarın anıqlawda numerativ wazıypasında qollanıladı.

Mısalı: Jurtlardıń úyeleriniń átirapında sán Bergen eginler bar, al bunıń úyiniń qasında gúlsheday bir qıytaq asqabaq penen góne tólege egilip, ernegine qol jaya baslaǵan suwqabaqtan basqa egin de joq (T.Qayıpbergenov).

«Gektar» sózi oń mıń kvadrat metrge teń bolǵan anıq muǵdardı bildiredi. Mısalı: Ol bıyılǵı jılı da shańaraq aǵzaları menen 8 gektar ǵawashanı tárbiyalap atır («Erkin Qaraqalpaqstan»).

«**Sotıx**» **numerativi** de maydan ólshemin bildiriwde aktiv qollanıladı. Mısalı: Hár bir xojalıq ortasha 16 sotıx jerge gúzlik biyday ekti («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Geyde uzınlıq ólshemin bildiretuǵın «arshın» sózi maydandı bildiriw ushın qollanıladı.

Mısalı: Atı qaraqalpaqqa belgili úsh ul ósirgen Sultangeldi bay házir eki arshın jerge ǵana iyelik qılıp atır (T.Qayıpbergenov).

2.5. WAQÍT ÓLSHEMIN BILDIRETUǴÍN ESAPLÍQ SÓZLER

Sekund, minut, saat, kún, hápte, ay, pasıl, jıl, ásir, dem, sutka, mezigil, maydan, kvartal sıyaqlı sózler waqıttı bildiriwshi numerativler bolıp esaplanadı.

«**Sekund**» sózi házirgi qaraqalpaq ádebiy tilinde eń qısqa waqıttı bildiriwshi numerativ: otız sekund waqıt, qırq bes sekund.

«**Minut**» sózi sekundtan uzaq waqıttı bildirip alpıs sekundtı óz ishine alatuǵın numerativ.

Mısalı: Ol usı niyeti ústinde jumısların bir minutta názerinen ayırmay, bárqulla qadaǵalawǵa alıp júr edi (I.Qurbanbaev).

Saat sózi 60 minuttı óz ishine alatıǵın ólshem birliǵi.

Mısalı: Eń bolmasa armiyaǵa keter waǵımda mına mashinada seniń menen bir-eki saat júrip sóyleskim, waqıttı ótkergim keldi (J.Saparov).

«**Kún**» **sózi** tań atıwınan gewgim túskenge shekemgi waqıttı bildiredi. Sonday-aq, bul sóz sutka 24 saat waqıttı da bildiredi.

Mısalı: Náwbet penen bir ayda bir kún qonıp ketetuǵın padashısın qondırıwǵa da qıynaladı (K.Sultanov).

«**Hápte**» **sózi** jeti kúndi óz ishine alatuǵın waqıt ólshemi.

Mısalı: Aradan bir hápte ótken waqıtta xan nókerleri qaladan shubırısıp shıqtı (K.Sultanov).

«**Ay**» **sózi**, kóbinese, otız, otız bir, geyde 28-29 kúndi ańlatatuǵın numerativ.

Mısalı: Biraq eki aydan keyin Abdulla xan urıstı toqtatıp, iranlılar menen pitimge keldi (K.Sultanov).

«**Pasıl**» sózi úsh aydı ańlatıp, jıldıń tórtten bir bólegi mánisinde qollanıladı. Mısalı:

Tórt pasıldıń eń ullısı báhárdi,

Jayına qaytarǵan suwıq qáhárdi (S.Nurımbetov).

Házirgi qaraqalpaq tilinde «pasıl» numerativ sózin «kvartal» sózi de ańlata aladı. Bul sóz tek islep shıǵarıwdı ónim tayarlaw, plannıń bejeriliwi sıyaqlı jaǵdaylar menen baylanıslı qollanıladı.

Mısalı: Meniń qoyımnıń esabın óziń bilesen, hár kúni ózimiz alsaq: kvartal sayın sovxoz rayonǵa jiberip turadı (J.Saparov).

«**Jıl**» **numerativi** on eki aydı bildiredi.

Mısalı: Basshımız qalğanına bes *jıl* bolğan sol ruwdan xabar bilip qaytıwǵa atlandı (T.Qayıpbergenov)

«**Ásir**» **sózi** júz jıldı óz ishine alıp uzaq waqıttı bildiriwshi numerativ.

Mısalı:

Jol-jónekey sálem berip ótsem dep,

Qaǵıp kirdim yarım ásir qapısın

(T.Jumamuratov).

Dem, mezigil, maydan sózleri ilgeri waqıtlarda sanaq sanlıq penen birge kelip, numerativ wazıypasın atqarǵan. Olar anıq waqıt ólshemin bildirmese de, qısqa waqıt degen mánini ańlatqan.

Mısalı: Jańǵırıqtan adamlardıń qulaǵı pitip, bir dem esitpey qaldı (A.Bekimbetov).

Erte dáwirlerde waqıttıń anıq ólshemin bildiretuǵın belgili bir ólshem birligi bolǵanlıǵı sebepli hár bir xalıq waqıttı ózinshe belgilegen. Máselen, qazaq tilinde et pisirim waqıt, shay qaynatım waqıt sıyaqlı waqıttı bildiriwshi sóz dizbekleri qollanıladı. Qaraqalpaqlarda waqıttı bildiriw ushın bir et pisirim waqıt, bir kese shay ishim waqıt, tawıqtıń ekinshi shaqırımı sıyaqlı sóz dizbeklerinen paydalanǵan.

Mısalı: Hámmeniń tilin birew suwırıp áketkendey limmiyimlik bir kese shay ishimge sozıldı (T.Qayıpbergenov).

Waqıtlıq ólshemdi qas qaǵım waqıt sóz dizbegi de bildiriwi múmkin.

Mısalı: Usı *bir qas qaǵım waqıttı* baǵanadan beri aspanda ele bilǵawıshın bilgap turǵan mástan kempir ańlıp atırǵan ba eken, dep oylap qaldım (S.Jumaǵulov).

2.6. SUYÍQLÍQ ÓLSHEMIN BILDIRETUĞÍN ESAPLÍQ SÓZLER

Suyıqlıq muǵdarı da hár qıylı ólshem birlikleri arqalı bildiriledi. Olardı ólshewde ańlatatuǵın mánilerine qaray ekige bólinedi:

1. Anıq muǵdardı bildiriwshi numerativler.
2. Anıq emes muǵdardı bildiriwshi numerativler.

1. Anıq muǵdardı bildiriwshi numerativlerge litr, gramm, centner, tonna sózleri kiredi.

Litr numerativ sózi suyıqlıq zatlardıń barlıq túrlerin ólshewde qollanılıp, 1000 kub santimetrge teń suyıqlıqtıń mólsherin bildiredi. Mısalı: Kúnine hár sawın sıyırdan on – on bes litr qaynaǵan sút alıp atırmız (Ó.Ayjanov).

Bunnan tısqarı suyıqlıqtıń anıq ólshemin ańlatıw ushın gramm, kilogramm, centner, tonna sıyaqlı awırlıq ólshemin bildiriwshi numerativler de qollanıladı. Biraq, bul numerativler suyıqlıqtıń barlıq túrin ólshewde qollanıla bermeydi. Máselen, centner, tonna numerativi kóp muǵdardaǵı suyıqlıqtı ólshewde qollanıladı.

Mısalı: Rayon boyınsha 20 tonna sút jetilistiriw jobalastırılǵan bolsa, búgingi kúнге 45 tonna sút jetilistirildi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Kilogramm sózi mayǵa, sonday-aq sútke baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Hár bir shopanǵa eki qalta un, 10 kilogramm aq may ... («Erkin Qaraqalpaqstan»).

2. Anıq emes muǵdardı bildiriwshi numerativler.

Anıq emes muǵdardı bildiriwshi numerativlerge tamshı, qultım, jutım, urtlam sıyaqlı sózler kiredi.

«**Tamshı**» sózi júdá az muǵdrdaǵı suyıqlıq ólshemin ańlatatuǵın numerativ. Ol túrli suyıqlıqlarǵa baylanıslı qollanıladı: *bir tamshı suw, bir tamshı kóz jas.*

Mısalı: Hár bir óksik ushın, hár bir **tamshı** jas ushın dushpanǵa nayza ur, nayza ur! (T.Qayıpbergenov).

Ayırım waqıtlarda «tamshı» numerativ sózi sanlıq penen birge qollanılmastan, jalǵız sózi basqa sózler menen birgelikte sanlatuǵın predmettiń aldında turıp, hár túrli máni reńklerin bildiredi.

Mısalı: Biybi shını menen eńk-eńk kúlip edi, iynindegi qabaǵınıń awırlıǵınan mańlayınan *tamshı-tamshı* ter zıtıldı (T.Qayıpbergenov).

Urtlam, jutım, qultım numerativleri suyıqlarǵa baylanıslı qollanılıp, bir jutım suyıqlıq ólshemin bildiredi.

Mısalı: Bir qultım suw ishiw niyetinde bolǵan men de adamlardıń keynine dizildim («Qaraqalpaqqa jasları»).

Qaraqalpaq tilinde «qulaq» sózi de numerativ xızmetinde qollanıladı. Mısalı: Onnan awısқан bir *qulaq* suwdı salıǵershilikke burdı (S.Saliev). Bul gápte qulaq sózi jerdi suwǵarıwǵa baylanıslı numerativ bolıp tur.

Joqarıdaǵılardan tisqari, suyıqlıq ólshemin bildiriwde suyıqlıq quyılatuǵın ıdıslar da numerativ wazıypasın atqarıwı múmkin. Mısalı: Bir *banka* sút ákelip edim, emlewxaǵa barıp, sol jerde pisirip, kelinǵa ishkezeyik (I.Qurbanbaev).

2.7. AQSHA BIRLIGIN BILDIRETUǴÍN ESAPLIQ SÓZLER

Aqsha birligin bildiretuǵın esaplıq sózlerge *tiyin, teńge, som, baqır, shayı, tilla* sózleri pul birligin kórestiwshi numerativler bolıp esaplanadı.

Házirgi waqıtta, ásirese tiyin, som numerativleri keń qollanılıp, belgili bir bahanı bildiredi. Olar ózlerine tán ózgesheliklerge iye.

«**Tiyin**» sózi eń kishi bahanı ańlatadı, ol ózinen mayda bóleklerge bólinbeydi: *jeti tiyin, otız tiyin*.

Mısalı: Mınanı umıtpa, bir baton nan on altı *tiyin* (I.Qurbanbaev).

«**Som**» anıq muǵdardı, yaǵnıy 100 tiyindi ańlatadı.

Mısalı: Bul úskeneniń eń arzanınıń ózi 3 *million* 800 mıń som turatuǵın edi («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Házirgi waqıtta qaraqalpaq tilinde tilla, teńge, shayı, qara pul sıyaqlı pul birligin bildiriwshi numerativ sózler qollanılmaydı. Olar tek tariyxıy shıǵarmalarda ushırasıwı múmkin.

«**Teńge**» sózi eski numerativ sóz bolıp, metallardan islengen 20 tiyinlıq aqshanı bildiredi.

Mısalı: Kóp tartıstan keyin orta esap penen hár qaysısı bir *teńgeden* shıǵarıladı, birew-birewden qarız aladı (Q.Ayımбетov).

«**Úsh shayı**» sózi 15 tiyin degendi bildiredi.

Mısalı: Meniń *úsh shayı* aqshama sheregi kem bir qadaq erik ólshep berdi (Q.Ayımбетov).

Sonday-aq, ertede pul birligin bildiriude «**tilla**», «**qara pul**» sózleri de numerativ sóz retinde qollanılǵan.

Mısalı: Tórt *tillanı* men tóleyin, Qáleke, talabıń bir oralǵan jılı qaytararsań (K.Sultanov).

Burın pul birligi retinde «**manat**» numerativ sózi de qollanılıp keldi, al házirgi waqıtta onıń ornına «**som**» numerativ sózi qollanılatuǵın boldı.

Mısalı: Hár kóylekti jigirma bir *manat* toqsan tiyinnan satsa, qansha artıq payda kórgen, - dedi Salima (J.Saparov).

Joqarıdağılardan tısqarı qaraqalpaq tilinde awdarmalanğan ádebiy shıǵarmalarda *tuman, litr, rial, dollar, shilling, rupiya* sıyaqlı hár túrli xalıqlarda bahanıń mánisin bildiretuǵın sózler usharsadı, biraq olar qaraqalpaq tilinde pul birligin bildiriw ushın qollanılmaydı.

Mısalı: Kózime ısıq basılğan bul hayal meniń haqı pulıma bir *tuman* berdi (A.Bekimbetov).

2.8.KÓLEMDI BILDIRETUǴÍN ESAPLIQ SÓZLER

Qaraqalpaq tilinde kólemniń ólshemin anlatıwshı *kub metr, kub decimetr, kub santimetr, túyir, sańrus, qamtım, salım, shımshım, tislem, uwıs, qısım* sıyaqlı numerativler qollanıladı. Bulardan *kub metr, kub decimetr, kub santimetr* numerativleri predmetlerdiń konkret kólem ólshemin bildirip keledi. Mısalı:

Ilimiy dereklerge qaraǵanda shıǵındı suw 6 mın *kubometr* taza suwdı pataslap ǵana qoymay, onı paydalanıwǵa jaramsız awhalǵa keltiretuǵınlıǵı belgili («Erkin Qaraqalpaqstan»).

Tislem, túyir, qısım, shımshım, salım, asım numerativ sózleri predmettiń kólemniń anıq muǵdarın anlatpasa da jiyi qollanıladı. Mısalı: Qalınıń ústinde bir *tuyir* qıl mudamı qaltırap turadı, - dedi ǵarrı birden janlanıp (Sh.Seytov).

«**Qısım**» **numerativ sózi** frazeologiyalıq sóz dizbegi túrinde de keledi. Mısalı: Xiywaǵa kelgenshe, kelgen soń da xan shabarmanınıń ólimi ushın Aydostıń tutıp beriwinen qáwiplenip, bir *qısım* bolıp júrgen Qabıldıń boyı jep-jeńil bola qoydı (T.Qayıpbergenov).

2.9. JUPLÍQTÍ BILDIRETUǴÍN ESAPLÍQ SÓZLER

Qaraqalpaq tilinde juplıqtı bildiriw ushın jup, qos, par sózleri qollanıladı, olar birdey predmetlerge baylanıslı qollanılıp, numerativ wazıypasın atqaradı.

«Jup» sózi arab tilinen kirgen sóz. Bul «eki» sanınıń mánisin ańlatqan menen, bul mánide onsha kóp qollanılmaydı. Sonlıqtan da, onıń menen dizbeklesetuǵın atawısh sózler de qaraqalpaq tilinde onsha kóp emes.

«**Jup**» **numerativ sózi** hámme waqıt sanlıq penen birgelikte qollanıladı.

Mısalı: Qamıs qosqa ketti de sol mandaǵı tósewli góne shıptalardıń astın pıshırlatıp, ishinen eki jup qonıshlı etik shıǵardı (S.Jumaǵulov).

Bunnan tisqari «jup» numerativi basqa predmetlerdi, hátte adam sanın sanawda sanlıq penen birge qollanılıp, túrli máni ottenkaların ańlatadı: bir jup qolǵap, bir jup at, tórt jup shulıq. Sonday-aq, bul numerativ «teń» sózi mánisinde de qollanıwı múmkin. Bunday waqıtta ol numerativlik qásiyetin joıtıp, atlıq sıpatında xızmet etedi. Mısalı: Juptıń tabıldı ma? Teńiń tabıldı ma?

«**Qos**» **sózi** kóbirek jup halında keletuǵın predmetlerge, sonday-aq adamǵa baylanıslı qollanıladı: *bir qos ógiz, bir qos kópshik, qos kelin.*

Mısalı: Omar ǵarrınıń ózi ǵúndeni basqarıp, moyıntırıqtıń bir jaǵın ulı Nurabılla, ekinshi jaǵın qos kelini súyredi (T.Qayıpbergenov)

Qos sózi tákirarlanıp qollanılganda sanalatuǵın predmettiń to bı, toparı bildiriledi. Mısalı: Shıǵırdan suw alıp, qos-qos *ógiz* benen partawdı awdarǵan quwatlı shańaraqlardıń sol jılǵı egini at bawrına tireldi (K.Sultanov).

«**Par**» sózi hámme waqıt qosarlanıp sanalatuǵın ayaq kiyimge baylanıslı isletiledi: otız par tufli, bir par etik.

Mısalı: Shayǵa salıp ishetuǵın eki par limon, yarım kilogramm mandarin aldı (Ó.Ayjanov).

Sanlıqsız qollanılganda «par» muǵdardı bildirmey, birotala sapalıq mánini ańlatıp keledi: Teń teńi menen *par* (K.Sultanov)

2.10. JÁMLEW MÁNISIN BILDIRETUǴÍN ESAPLIQ SÓZLER

Qaraqalpaq tilinde jámlew mánisin bildiriwshi numerativlerge topar, súriw, úyir, óris, buwdaq, buwat, qushaq, alaman, qatar, tóbe, top, dáste, dúrkin sıyaqlı sózler kiredi. Olar predmettiń toparın, barlıǵın bildiredi.

«**Topar**» sózi adam, haywan xám predmetlerge baylanıslı qollanılp, olardıń muǵdarın jámlep kórsetedi.

Mısalı: Bir topar urı iyterinińiz awılımızdı taladı (T.Qayıpbergenov).

«**Top**» sózi adamlar, janıwarlar hár túrli predmetlerdiń muǵdarın anıqlawda qollanıladı hám qanday sózge baylanıslı qollanıwına qaray túrli máni reńklerin bildiredi: bir top adam, bir top shımshıq.

Bul sóz gezelemelerdiń muǵdarın bildiriwde de qollanıladı: bir top atlas. Mısalı: Kóldiń bir mushındaǵı atawǵa ósken shoq qamıslıqtay bir top alaman álle nárseni tamasha qılıp tur (T.Qayıpbergenov).

«Dúrkin» sózi de anıq emes muǵdardı bildirip, adamǵa yaki basqa nárselerge baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Solay etip, burınǵı bir dúrkin awıl eki **dúrkinge** bólinip aq otaw menen qara shańaraqqa ayırılıp shıǵa keldi (K.Sultanov).

«**Pada**», «**óris**», «**úyir**» **numerativ sózleri** qoy-janlıqqa baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Eki jıllıqta eki óris qoyım jılıwǵa túsip ketti (T.Qayıpbergenov).

Qaraqalpaq tilinde «**alaman**», «**shoq**» **sózleri** de adamǵa yamasa hár qıylı predmetke baylanıslı qollanılatuǵın numerativ wazıypasın atqaradı.

Mısalı: Eki júzdey alaman Esengeldi biydiń otawına qora bolıp, qorshap kiyatır (T.Qayıpbergenov).

Sońǵı waqıtları qaraqalpaq tiline orıs tilinen kirgen «**gruppa**» sózi «**topar**» sózi menen almasıırılıp qollanıla basladı.

«Qushaq» sózi danalap sanap bolmaytuǵın predmetlerge baylanıslı qollanıladı: *bir qushaq saban, bir qushaq boyan.*

Mısalı: Ol kólbeńlegen qızıl kóylekliniń kim ekenin de, onıń nege eklgenligin de, ol qasına bir qushaq boyandı orıp ákelip, dúrs ettirip taslaǵannan keyin barıp abayladı (T.Qayıpbergenov).

«**Dáste**» sózi qaǵaz, pul, otın, gúl sıyaqlı predmetlerdiń muǵdarın ańlatadı: *bir dáste gúl, bir dáste aqsha, bir dáste aqsha, bir dáste qaǵaz.*

Mısalı: Báybıshe ruksat bergennen keyin anası menen qızı dizilisip úyine keledi de, bir *dáste* otındı lawlatıp, kórpesin jamılıp jata ketedi (T.Qayıpbergenov).

«**Buwdaq**», «**buwat**» sózleri de jámlew numerativlerine misal bola aladı.

Mısalı: Qaltasınan bir buwat aqshanı shıǵarıp, avansqa bes júz manat beremen, maǵan pasportıńızdı taslap ketińiz, - dedi (J.Saparov).

Bir *buwdaq* góne gazetalardıń búklemin jazıp, kók shóptiń ústine tósep: Jupargúl, biziń otarǵa miyman bolıńız, meniń jayǵan aq kiyizimniń ústine otırıńız, - dep shep qolın sozıp orın kórsetti (J.Saparov).

Sonday-aq, «**súriw**», «**qora**» sózleri de sharwashılıqta kóbirek qollanılıp, mallardıń toparın ańlatadı.

Mısalı: Usı waqları birew kún shıǵıs betke bir súriw qoylardı beri qarap áste jayıp kiyatırǵan edi (J.Saparov).

2.11. PÚTINNIŃ BÓLEGIN BILDIRETUǴÍN ESAPLIQ SÓZLER

Pútinniń bólegin bildiriwshi sózler toparına *bólek, tilim, shaqmaq, kespe, solqım, tuwram* numerativleri kiredi. Olar qanday nársege baylanıslı qollanılsa da predmettiń muǵdarın anıq bildirmeydi, tek pútinniń bólegi ekenin anıqlaydı.

«**Bólek**» sózi bóleklerge bólinetuǵın barlıq predmetlerdiń muǵdarın bildiriwde qollanıladı: *bir bólek jer, bir bólek nan*.

Mısalı: Zılıyxı bir kese shay ishkennen keyin dasturxannan bir *bólek* nandı alıp ornınan turdı (J.Saparov).

«**Shaqmaq**» **numerativ sózi**, kóbinese, qantqa, tasqa baylanıslı qollanıladı. Mısalı: Amanlıq óziniń kóp júretuǵının bilgenlikten, jolda otqa jılınıw ushın qoynına eki shaqmaq tas saldı (T.Qayıpbergenov).

«**Kespe**», «**kesim**» **sózleri** qawın, gósh sıyaqlı predmetlerdiń bólegin ańlatıwda qollanıladı.

Mısalı: Jeytuǵını da, ishetuǵını da bir *kespe* gósh yamasa tawıqtır sorpası (S.Jumaǵulov).

1.12. ORÍNGA BAYLANÍSLÍ BELGINI BILDIRIWSHI ESAPLIQ SÓZLER

Kópshilik waqıtta predmetlerdiń muǵdarı sol predmet salınǵan, jaylasqan zattıń atı menen kórsetiledi.

Bul toparǵa kiretuǵın sózlerdiń hámmesi anıq muǵdardı bildirmeydi. Olardıń danalap sanalatuǵınları da litrlep ólshenetuǵınları da, awırlıq jaqtan ólshenetuǵın túrleri de boladı.

Jaylasqan ornuna qaray ólshenetuǵın predmetler júdá kóp hám hár túrli: *shómish* – bir shómish muzday góje, stakan – úsh stakan chay, ryumka – bir ryumka konyak, chaynek – eki chaynek chay, bochka – bir bochka suw, gúze – eki gúze qatıq, mashina – bir mashina jem, qalta – tórt qalta gúnjara, kepshik – bir kepshik dán, jelpim – bir jelpim júweri, keli – bir keli salı, jayıw – bir jayıw arpa, mardan – bir mardan dán, sabaw – bir sabaw paxta, tulıp – bir tulıp toraq, arba – bir arba gúrish, qırma – bir qırma un, qanar – bir qanar paxta.

Mısalı: Bir *keli* salını japırıp bolaman degenshe talay mártebe Kegeylige qarağan bolsa, Biybiniń úyine de sonsha burıldı (T.Qayıpbergenov).

Sonday-aq, *bir sabaw paxta, bir qanar paxta* sıyaqlı sóz dizbeklerinde paxtaǵa baylanıslı qollanılıp, onıń muǵdarın bildiredi.

Mısalı: Sol kúni-aq ol bir qanar paxtanı Sadıqtıń atı jegilgen arbaǵa salıp, ózi aydap ketti.

«**Kepshik**» sózi de ertede dán ónimlerin ólshewde qollanılıp, belgili bir muǵdardı bildirgen.

Mısalı: Qáydem sol toqshılıqtı kóre almadıq ǵoy, taqsır, - dep ǵarrı múláyimsip sóylep, joqshılıǵın aytıp shaǵında hám balası ushın taǵı bir kepshek dán berdi (K.Sultanov).

Sonday-aq, *tulıp, ura, sobıq, túyinshik, shekiyne* numerativ sózleri hár túrli predmetlerge baylanıslı qollanıladı.

Mısalı: Solay etip, bir shekiyne qalta altın tillalardı Ǵarǵabaydıń úyine aparıp jasırdı (A.Sadıqov).

2.13. TEMPERATURANÍ ÓLSHEWDE QOLLANÍLATUǴÍN

ESAPLÍQ SÓZLER

Bul toparǵa rus tili arqalı kirgen «gradus» numerativ sózi mısal boladı. Bul sóz sanaq sanlıq penen birgelikte kelip, bir nárseniń jıllılıq, suwıqlıq dárejesin ólshewde xızmet etedi.

Mısalı: Hawanıń ortasha temperaturası 10-16 gradus átirapında boladı («Erkin Qaraqalpaqstan»).

2.14. HÁR QÍYLÍ JAZÍW MUĖDARÍN BILDIRETUĖÍN ESAPLÍQ SÓZLER

Ózbek tilinde bunday sózlerdiń qatarına bet (sahifa, varaq) sózlerin kórsetken. Mısalı: Jumagúldiń oĖan uslatqan bir bet qaĖazı Mámбет molla jazıp, kóshelerdiń bir bándirgisine jabıstırılĖan daĖaza edi (T.Qayıpbergenov).

«**Japıraq**» **numerativi** tek Ėana jazıwdıń muĖdarın emes, al jazılmaĖan qaĖazĖa baylanıslı, onıń muĖdarın bildiriwi múmkin.

Mısalı: Stoldıń tartpasınan bir japıraq qağazdı alıp, onıń qolına uslattı (T.Qayıpbergenov).

«**AWız**» numerativ sózi aytilatuğın sózdiń muğdarın bildiriwde qollanıladı. Mısalı: Men aĖam menen apama usı waqıtqa shekem bir awız áńgime aytıp kórgenim joq (T.Qayıpbergenov).

«**Mártebe**», «**márte**», «**ret**» sózleri de qaraqalpaq tilinde numerativ mánisin atqaradı.

Solay etip, basqa túrkiy tillerdegi sıyaqlı qaraqalpaq tilindegi numerativ sózler de hár túrli mánilerge iye.

JUWMAQ

Numerativ sózler sanaq sanlıq penen birgelikte qollanılıp predmettiń muǵdarın anıqlawda úlken rol oynaydı.

Qaraqalpaq tilindegi numerativ sózler uzaq tariyxıy rawajlanıwdıń jemisi bolıp, bunday sózler til leksikasınıń rawajlanıwı menen úzliksiz ózgerip, hár túrli ózgesheliklerge iye bolǵan.

Qaraqalpaq tilindegi numerativler qollanılıw sheńberi ózgermeli bolıp, olardıń qollanılıwı tildiń sózlik quramınıń rawajlanıwına baylanıslı.

Numerativ sózlerdiń qollanılıwı hám olardıń ańlatqan mánileri hár túrli bolǵan, házir shaqırım, qadaq, qarı, gez, batpan sıyaqlı esaplıq sózler ádebiy tilde qollanılıwdan shıǵıp qaldı. Olardıń ornına anıq muǵdardı bildiriwshi metr, litr, kilogramm, centner sıyaqlı numerativ sózler ónimli qollanıladı.

Bazı bir numerativler sanaq sanlıq penen birgelikte predmettiń hár túrli mánilik túrlerin bildiredi: tonna, gramm sózleri ári awırılıqtı ólshewde, ári suyıqlıq kólemin ólshewde qollanıladı.

Al geypara numerativler tek bir-eki predmetti ólshewde qollanıladı. Mısalı: gradus sózi tek temperaturanı ólshewde, litr sózi tek suyıqlıq ónimlerin ólshewde qollanıladı: otız gradus ıssı, jigirma eki gradus suwıq, eki litr sút, bir litr kerosin.

Numerativler hár túrli sanaq sanlıqlar menen birgelikte qollanılıwı múmkin, biraq olardıń kópshiligi bir sanaq sanlıǵı menen jiyi ushırasadı. Bul bir sanaq sanlıǵı menen qollanılǵan numerativlerdiń xarakterine baylanıslı bolsa, ekinshi tárepten bir sanlıǵınıń basqa sanlıqlarǵa

qaraǵanda kóp mánili hám keń qollanıw qásiyetinen kelip shıqqan bolıwı múmkin.

Predmet muǵdarın ańlatıwshı numerativ sózler ekige bólinedi:

1. Anıq muǵdardı bildiriwshi numerativler: kilogramm, litr, metr, tonna, gektar.

2. Anıq emes muǵdardı bildiriwshi numerativler: topar, kesim, tisleme, urtlam, qap, qalta.

Qaraqalpaq tilindegi numerativlerdi ańlatqan mánilerine qaray danalıq, awırlıq, uzınlıq, maydan, waqıt, suyıqlıq, kólem, pul birligi, temperatura, hár túrli jazıw muǵdarın bildiriwshi numerativler, sonday-aq, predmettiń jaylasqan ornına qaray qollanılatuǵın numerativler dep bóliw múmkin. Bul túrlerdiń hár biri ózine tán ózgesheliklerge iye. Bul túrlerdiń hár biri ózine tán ózgesheliklerge iye. Mısalı: danalıqtı bildiriwshi numerativlerge dana, tıp, bas, nusqa, jan sózleri kiredi. Olardıń hár biri sanaq sanlıq penen birgelikte predmetlerdiń qásiyetlerine qaray qollanıladı.

Qaraqalpaq tilindegi numerativler -lıq, -lik, -lı, -li, -lap, -lep sıyaqlı affiksler menen qollanıwıp, hár túrli qosımsha mánilerdi bildiredi.

Numerativ sózler tákirarlanıp kelip, kóplik mánini bildiredi. Bunday jaǵdayda numerativ sóz sanlıq penen birgelikte qollanılmaydı.

Qaraqalpaq tilinde sóz dizbegi túrinde kelip numerativ wazıypasın atqaratuǵın: bir kese shay ishim waqıt, et pisirim waqıt, at shaptırım jer hám t.b. dizbekler ushırasadı. Ertede olar belgili bir ólshem birligi bolmaǵan waqıtta paydalanılǵan. Al házirgi kúnde de, janlı sóylew tilinde ele ushırasadı.

Házirgi qaraqalpaq tilindegi numerativ sózler túrkiy tilleriniń óz sózlerinen, al ayırımları parsı-tájik, arab, ásirese rus tillerinen ózlestiriw nátiyjesinde payda bolǵan.

PAYDALANÍLGAN ÁDEBIYATLAR

Dáwletov A., Dáwletov M., Qudaybergenov M. Házirgi qaraqalpaq ádebiy tili. JOO sabaqlıq. Nókis, 2010

Házirgi qaraqalpaq ádebiy tiliniń grammatikası. Sóz jasalıw hám morfologiya. Nókis, 1994

Jamolxonov N. Hozirgi o'zbek adabiy tili. Toshkent, 2005

Komilova H. O'zbek tilida son va olmosh. Toshkent, 1963

Meyirmanqulov T. Bilim beriwdegi innovatsiyalıq texnologiyalar. Almatı, 2005

Mutallibov S. Morfologiya va leksika tarixidan qisqacha ocherk. Toshkent, 1959

Nasirov D.S., Dospanov O. Qaraqalpaq tiliniń dialektologiyalıq sózligi. Nókis, 1983

Qaraqalpaq tiliniń túsindirme sózligi. 1 - 4 –tomlar. Nókis, 1982 - 1992

Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиндеги санлықлар. Нөкис, 1976

Бекбергенов А. Қарақалпақ тилиниң стилистикасы. Нөкис, 1990

Бердимуратов Е., Пирниязов Қ. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыў методикасы, 1988.

Ғуломов А.К. Она тилин ўқитиш принциплари ва методлари. Тошкент, 1992.

Ғуломов А.К., Неъматов Ҳ. Она тили таълими мазмуни. Тошкент, 1995.

Ишмухамедов. Қызықты грамматика. Алматы, 1972.

Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. Тошкент, 2008.

Қазақ тилин оқытыў методикасы. Алматы, 1988.

Қарақалпақ тили имла қағыйдалары. Нөкис, 2016.

Қарақалпақстан Республикасының «Билимлендириў ҳаққындағы Нызам»ы, 1997-жыл декабрь.

Қутлымуратов Б. Орта мектеплерде қарақалпақ тилин оқытыўдың гейпара мәселелери. Билим, 1991.

Қутлымуратов Б., Кенжебаева Т. Қарақалпақ тили морфологиясын оқытыў усыллары. Билим, 1996.

Насруллаев Ә., Қожаназаров Қ. Қарақалпақ тили сабағын көрсетпели оқытыў мәселелери. Билим, 1991.

Пирниязова А. Қарақалпақ тилин педагогикалық технология тийкарында оқытыў. Нөкис, 2007

Сейдахмедов Н. Дидактик жараен лойихасининг интервал методлари. Тошкент, 2001

Ўзбек тилин ўқитиш методикаси. Ташкент, 2000.

Ҳазирги қарақалпақ әдебий тилиниң грамматикасы (Сөз жасалыў ҳәм морфология). Нөкис, 1994